

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

Ένα ακόμη μαθητικό τετράδιο του Ελευθέριου (Ευγένιου) Βούλγαρη

Παναγιώτα Τζιβάρα

doi: [10.12681/er.154](https://doi.org/10.12681/er.154)

To cite this article:

Τζιβάρα Π. (2001). Ένα ακόμη μαθητικό τετράδιο του Ελευθέριου (Ευγένιου) Βούλγαρη. *The Gleaner*, 23, 35–47. <https://doi.org/10.12681/er.154>

ΕΝΑ ΑΚΟΜΗ ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΤΕΤΡΑΔΙΟ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ (ΕΥΓΕΝΙΟΥ) ΒΟΥΛΓΑΡΗ

ΣΤΟΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΤΟΜΟ ΤΟΥ ΕΡΑΝΙΣΤΗ ὁ Boris Fonkič παρουσίασε τὸ χειρόγραφο ἀρ. 84 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χαρκόβου τῆς Οὐκρανίας, αὐτόγραφο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη.¹ Πρόκειται γιὰ τὸ μαθητικὸ τετράδιο τοῦ Ἐλευθέριου καὶ κατόπιν Εὐγένιου ποὺ περιέχει τὴν Ἔκθεσιν περὶ ἐπιστολικῶν τύπων τοῦ Θεόφιλου Κορυνθαλλέα, τὰ Προγυμνάσματα τοῦ σοφιστῆ Ἀφθονίου, τὸ ἄγνωστο κείμενο τοῦ Γιαννιώτη ἱερομονάχου Χριστόφορου Ἐμποροκωμήτη *Σύνοψις εἰς τὴν ποιητικὴν μέθοδον*² καὶ ἓνα ἀκόμα κείμενο μὲ ἐρμηνεῖες διαφόρων συγγραφέων *Περὶ περιόδου*. Μὲ ἀφορμὴ τὸ ἀνωτέρω ἄρθρο τοῦ διακεκριμένου παλαιογράφου παρουσιάζουμε ἓνα ἀκόμη μαθητικὸ τετράδιο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, ποὺ εἴχαμε ἐντοπίσει κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μελετῶν μας στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη καὶ τὸ ὁποῖο πιστεύουμε ὅτι συμπληρώνει τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ προπαιδεία τοῦ γνωστοῦ διαφωτιστῆ. Καθὼς μάλιστα στὸ χειρόγραφο αὐτὸ ὁ Βούλγαρης ἀναφέρει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ δασκάλου του, δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ θεθεῖ σὲ νέα βάση τὸ θέμα τοῦ τόπου τῆς μαθητείας του.

Τὸ μαθητικὸ τετράδιο τοῦ Βούλγαρη σώζεται ἀνάμεσα στὰ χειρόγραφα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 1178 καὶ εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἔφηβου Ἐλευθέριου, τὸ ἴδιο ἔτος μὲ ἐκεῖνο τῆς οὐκρανικῆς Βιβλιοθήκης.³

1. B. Fonkič, «Τὸ μαθητικὸ τετράδιο τοῦ Ἐλευθέριου (Εὐγένιου) Βούλγαρη», Ὁ Ἐραμιστῆς 22 (1999), 80-89. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρει τὸ χειρόγραφο καὶ στὴ μελέτη του μὲ τίτλο «Nouveaux autographes d'Eugène Voulgaris», στὸν τόμο B. L. Fonkitch, *Manuscripts Grecs dans les Collections Européennes*, Μόσχα 1999, σ. 144-145.

2. Γιὰ τὸν λόγιό Χριστόφορο Ἐμποροκωμήτη, ὁ ὁποῖος ἐργάστηκε ὡς δάσκαλος στὴν Κέρκυρα, βλ. Παναγιώτα Τζιζιβάρα, *Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι στὴ βενετοκρατούμενη Κέρκυρα*, διδακτορικὴ διατριβή, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας Δ.Π.Θ., Κομοτηνῆ 2000 (ἀνέκδοτη).

3. Ἰω. Σακκελίων καὶ Ἀλκ. Ι. Σακκελίων, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, σ. 214. Λίνος Πολίτης - Μα-

Είναι ένας μικρός τόμος αποτελούμενος από 64 συνολικά φύλλα με διαστάσεις 190 × 135, που περιλαμβάνει στα δύο πρώτα φύλλα άνω μέρος κείμενο *Περί τῶν ἐνεργειῶν τοῦ νοῦς καὶ στὴ συνέχεια τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Σουγδουρή, Προδιόκησις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους*, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε στὴ Βιέννη τὸ 1792.⁴ Τὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου δὲν διαφοροποιεῖται ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ἔντυπου βιβλίου, ἂν ἐξαιρέσουμε μικρὲς λεκτικὲς διαφορᾶς. Παραθέτουμε ὡστόσο ἀναλυτικὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου ΕΒΕ 1178 γιὰ νὰ φανεῖ ἡ ἀντιστοιχία τῶν κεφαλαίων μὲ τὸ δημοσιευμένο κείμενο.

(φ. <α^ρ-β^ν>) *Περί τῶν ἐνεργειῶν τοῦ νοῦς.*

Αἱ ἐνέργειαι τοῦ νοῦς εἰσὶ τρεῖς, ἀπλὴ πρόσληψις, κρίσις, καὶ διάνοια.

Ἄρχ.: *Δείκνυμι, τσαῦται εἰσὶν αἱ ἐνέργειαι ἐκάστης δυνάμεως ὅσοι εἰσὶν οἱ τρόποι καθ' οὓς δύνανται ἐνεργεῖσαι περὶ τὸ αὐτῆς ὑποκείμενον... Τελ.: ... εἰ τοίνυν ὁ λόγος τοῦ εἶναι ἔχει περιστάσιν τινα κατὰ συμβεβηκὸς οὐκ ἔστι προσῆκον συναρχεσθαι τὸ ἐνεργεῖν νῦν ὑπάρχειν ἀναγκαῖον.*

(σ. 1) *Εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους μέθοδον προδιόκησις, εἴτοι εἰσαγωγὴ, συντεθεῖσα παρὰ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Σουγδουρή τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων.*

(σ. 1) *Προοίμιον.* Ἄρχ.: *Ἡ περὶ τὴν φιλοσοφίαν σπουδὴ ὑμᾶς ὑποδέχεται νέου φιλομαθέστατοι... Τελ.: ... σύνοψις οὐσα πάσης τῆς λογικῆς πραγματείας.* (βλ. *Εἰσαγωγὴ Λογικῆς, ἥτοι προδιόκησις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους. Συντεθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ Σοφωτάτου ἐν διδασκάλιοις κυρίου Γεωργίου Σουγδουρή τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων...*, Βιέννη 1792, σ. 1.)

(σ. 1-5) *Τί ἐστὶ λογικὴ καὶ περὶ τῶν τριῶν τοῦ νοῦς ἐνεργειῶν.* Ἄρχ.: *Ἔστι δὲ ἡ λογικὴ ἕξις ἐπίκτητος... (ὁ.π., σ. 1-4).*

(σ. 5-56) *Μέρος Α^{ον}. Περί τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν πρώτην τοῦ νοῦς ἐνέργειαν, ἥτοι περὶ ὄρων.*

(σ. 5-11) *Κεφάλαιον α^{ον}. Τί ἐστὶν ὄρος (ὁ.π., σ. 4-8).*

(σ. 11-16) *Κεφάλαιον β^{ον}. Διαίρεσις τοῦ ὄρου εἰς ἐνδιάθετον, προφορικόν, καὶ γραπτὸν (ὁ.π., σ. 9-12).*

(σ. 16-20) *Κεφάλαιον γ^{ον}. Διαίρεσις τοῦ σημαντικοῦ ὄρου τῷ λόγῳ τῆς αὐτοῦ σημασίας (ὁ.π., σ. 12-15).*

ρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1988-1992), Ἀθήνα 1994, σ. 432, σὺν λήμμα *Ἐλευθέριος Βούλγαρης.*

4. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου: *Εἰσαγωγὴ Λογικῆς, ἥτοι προδιόκησις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους. Συντεθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ Σοφωτάτου ἐν διδασκάλιοις κυρίου Γεωργίου Σουγδουρή τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων Τύποις δὲ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Καρατζᾶ τοῦ ἐκ τῆς Λευκοσίας τῆς Κύπρου*, Βιέννη 1792. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. Χρ. Μαραζόπουλος, «Ἡ “Εἰσαγωγὴ Λογικῆς” τοῦ Γεωργίου Σουγδουρή», *Δωδώνη* (Μέρος τρίτο. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας) 25 (1996), 19-28 ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

(σ. 20-23) *Κεφάλαιον δ^{ον}. Ποσαπλοῦς ὁ προφορικὸς ὄρος τῷ λόγῳ τοῦ σημαينوμένου τρόπου* (ῥ.π., σ. 16-17).

(σ. 23-27) *Κεφάλαιον ε^{ον}. Ποσαπλοῦς ὁ ὄρος τῷ λόγῳ τῶν σημαينوμένων πραγμάτων* (ῥ.π., σ. 18-21).

(σ. 27-30) *Κεφάλαιον ζ^{ον}. Περί τῶν ὄρων τῆς β^{ως} ἐπινοίας, τουτέστι περὶ τῶν πέντε καθόλου φωνῶν* (ῥ.π., σ. 21-25).

Μετὰ τῇ σελίδᾳ 30 λείπει ἓνα φύλλο [σ. 31-32] τὸ ὁποῖο περιεῖχε ἓνα διάγραμμα καὶ τὸ ἐξῆς κείμενο: [Κεφάλαιον ζ^{ον}. Περί τῶν ὄρων τῆς α' ἐπινοίας, ἧτοι περὶ τῶν κατηγοριῶν. Πολυθρόλλητος μὲν ἢ τῶν ὄντων ... ἑτέρα περὶ ἐτέ] (σ. 33)ραν οὐσίαν θέσιν ἔσχηκε... (ῥ.π., σ. 25-26).

(σ. 34-35) *Κεφάλαιον η^{ον}. Περὶ τῶν ὄρων πρὸς ἀλλήλους παραβαλλομένων* (ῥ.π., σ. 28-29).

(σ. 35-40) *Κεφάλαιον θ^{ον}. Περὶ ὑποβολῆς, ἧτοι ὑποθέσεως τῶν ὄρων* (ῥ.π., σ. 29-33).

(σ. 40-41) *Κεφάλαιον ι^{ον}. Περὶ ἀνόδου καὶ καθόδου τῶν ὄρων* (ῥ.π., σ. 33).

(σ. 41-45) *Κεφάλαιον ια^{ον}. Περὶ τῶν λοιπῶν ιδιοτήτων τῶν ὄρων* (ῥ.π., σ. 34-36).

(σ. 45-51) *Κεφάλαιον ιβ^{ον}. Περὶ ὀρισμοῦ καὶ τῶν ἀνηκουσῶν αὐτῷ περιστάσεων* (ῥ.π., σ. 37-42).

(σ. 51-56) *Κεφάλαιον ιγ^{ον}. Περὶ διαιρέσεως καὶ τῶν ἀνηκουσῶν αὐτῇ περιστάσεων* (ῥ.π., σ. 42-46).

(σ. 57-86) *Μέρος Β^{ον}. Περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν β^{ον} τοῦ ροῦς ἐνέργειαν.*

(σ. 57-61) *Κεφάλαιον α^{ον}. Περὶ ὀνόματος* (ῥ.π., σ. 47-50).

(σ. 61-64) *Κεφάλαιον β^{ον}. Περὶ ὀήματος* (ῥ.π., σ. 51-52).

(σ. 64-65) *Κεφάλαιον γ^{ον}. Περὶ λόγου* (ῥ.π., σ. 53-54).

(σ. 66) *Κεφάλαιον δ^{ον}. Περὶ ἀποφάνσεως καὶ διαιρέσεως τῆς αὐτῆς* (ῥ.π., σ. 54-56).

Μετὰ τῇ σελίδᾳ 66 λείπει ἓνα φύλλο [σ. 67-68], τὸ ὁποῖο περιεῖχε τὸ κείμενο: δι' αὐτῶν γὰρ ἀντιδιστάλλεται τῶν [ἀνεπιδέκτων ἀληθείας ἢ ψευδολόγων... ἀπόφανσις ἔστιν, ἧ τὸ] ἔστι τρίτον πρόσκειται οἷον ὁ ἄν(θρωπ)ος ἔστι λευκός...

(σ. 69-73) *Κεφάλαιον ε^{ον}. Περὶ ὕλης, εἶδους, ποσότητος, καὶ ποιότητος τῆς ἀποφάνσεως* (ῥ.π., σ. 57-61).

(σ. 73-77) *Κεφάλαιον ζ^{ον}. Περὶ ἀντιθέσεως τῶν ἀπλῶν προτάσεων* (ῥ.π., σ. 61-65).

(σ. 78-80) *Κεφάλαιον η^{ον}. Περὶ τῆς τῶν ἀπλῶν προτάσεων ἰσοδυναμίας* (ῥ.π., σ. 65-67).

(σ. 80-82) *Κεφάλαιον θ^{ον}. Περὶ ἀντιστροφῆς τῶν ἀπλῶν προτάσεων* (ῥ.π., σ. 67-69).

(σ. 82-(86)) *Κεφάλαιον θ^{ον}. Περὶ ἀντιθέσεως, ἰσοδυναμίας, καὶ ἀντιστροφῆς τῶν συνθέτων προτάσεων* (ῥ.π., σ. 69-73).

(σ. 89-130) *Μέρος Γ^{ον}. Περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν γ^{ον} τοῦ ροῦς ἐνέργειαν.*

(σ. 89-91) *Κεφάλαιον α^{ον}. Περὶ ἐπιχειρήματος καὶ τῶν αὐτοῦ εἰδῶν* (ῥ.π., σ. 74-76).

(σ. 91-96) *Κεφάλαιον β^{ον}. Περὶ τῆς ὕλης τοῦ συλλογισμοῦ* (ῥ.π., σ. 76-79).

(σ. 96-98) *Κεφάλαιον γ^{ον}. Περὶ τοῦ συλλογιστικοῦ σχήματος* (ῥ.π., σ. 80-81).

(σ. 98-103) *Κεφάλαιον δ^{ον}. Περὶ τρόπων τῶν σχημάτων* (ῥ.π., σ. 81-87).

(σ. 104-105) *Κεφάλαιον ε^{ον}. Περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ συλλογισμοῦ* (ῥ.π., σ. 87-88).

(σ. 106-109) *Κεφάλαιον ζ^{ον}. Περὶ τῶν κοινῶς καὶ ἰδίᾳ ἐπομένων τοῖς τρισὶ σχήμασι* (ῥ.π., σ. 88-90).

- (σ. 109-114) *Κεφάλαιον ζ^{ον}. Περί τῆς ἀναγωγῆς τῶν συλλογισμῶν τοῦ β^{ον} καὶ γ^{ον} σχήματος, ἐπὶ τοὺς τέτταρας τρόπους τοῦ α^{ον} σχήματος* (δ.π., σ. 91-94)
 (σ. 114-117) *Κεφάλαιον η^{ον}. Περί εὐρέσεως τοῦ μέσου ὄρον* (δ.π., σ. 95-97).
 (σ. 117-120) *Κεφάλαιον θ^{ον}. Περί τῶν εἰδῶν τοῦ συλλογισμοῦ* (δ.π., σ. 97-100).
 (σ. 120-126) *Κεφάλαιον ι^{ον}. Περί σοφιστικῶν ἐλέγχων* (δ.π., σ. 100-105).
 (σ. 126-130) *Κεφάλαιον ια^{ον}. Κανόνες τοῖς τε διαλεγομένοις καὶ ἐνισταμένοις προσήκοιτες* (δ.π., σ. 106-108).

Ἐπιφάνεια κειμένου 150-152 × 100. Στίχοι ἀνὰ σελίδα 22. Τὸ χειρόγραφο φέρει δύο ἀριθμήσεις. Ἡ πρώτη ἀρίθμηση, σύγχρονη τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου, ἀρχίζει ἀπὸ τὸ τρίτο φύλλο καὶ εἶναι ἀνὰ σελίδα. Σελίδες 1-130. Μετὰ τὴ σελίδα 84 ὑπάρχει ἓνα φύλλο χωρὶς ἀρίθμηση [σ. 85-86] καὶ κατόπιν ἡ ἐπόμενη σελίδα φέρει ἀριθμὸ 89. Ἡ δευτέρα ἀρίθμηση εἶναι σύγχρονή μας καὶ εἶναι ἀνὰ φύλλο. Ἀριθμοῦνται 1-63 φύλλα, χωρὶς νὰ ἔχει ἀριθμηθεῖ τὸ δεύτερο στὴ σειρά φύλλο.

Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο λείπουν τρία φύλλα, τὰ ὅποια περιεῖχαν τὶς σελίδες 31-32, 67-68, 87-88 σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχικὴ ἀρίθμηση. Τὸ περιεχόμενο τῶν δύο πρώτων φύλλων δίνεται στὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ χειρογράφου, ἐνῶ, ἐνδεχομένως, τὸ τρίτο φύλλο ἦταν ἄγραφο, ἐφόσον ἀπὸ τὴν ἀντιβολή μὲ τὸ ἐκδεδομένο κείμενο δὲν διαπιστώθηκε χάσμα. Τὸ χειρόγραφο, ἂν καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ ζώδια, διατηρεῖται γενικὰ σὲ πολὺ καλὴ κατάστασι. Ἡ ποιότητα τοῦ χαρτιοῦ εἶναι καλὴ. Μελάνι χρώματος σκούρου καφέ στὰ πρῶτα φύλλα καὶ κατόπιν χρώματος καφέ ἀνοιχτοῦ ξανθοῦ, τὸ ὅποιο ἐναλλάσσεται μὲ τὸ πρῶτο. Ὑπάρχουν μικρὰ καλλιτεχνικὰ πρωτογράμματα, χρωματισμένα στὸ ἐσωτερικὸ τους μὲ μελάνι. Στὸ φ. <α'> ὑπάρχει καλλιτεχνικὸ ἐπίτιτλο μὲ ἀνθοειδῆ διακόσμηση ἐντὸς ὀρθογώνιου πλαισίου. Στὸ φ. <β^v> κόσμημα σὲ σχῆμα πλεκτοῦ σταυροῦ. Στὴ σ. 1 ἡμιτελὲς ἐπίτιτλο μὲ φυτικὴ διακόσμηση.

Ἡ στάχωση εἶναι καινούρια μὲ ὕφασμα. Στὴ ράχη δύο μικρὲς ἐτικέτες χρώματος κόκκινου καὶ μπλε δηλώνουν τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, τὸν τίτλο τοῦ ἔργου καὶ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ.

Στὸ φ. <α^v> τοῦ χειρογράφου, στὸ ἐπάνω περιθώριο, ὑπάρχει ἡ δῆλωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φύλλων: φύλλα 64 καὶ σβησμένος ὁ παλαιὸς ταξινομικὸς ἀριθμὸς: Ἀριθ. 124.

Στὸ χειρόγραφο ὑπάρχουν δύο ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος σημειώματα. Στὸ φ. <β^v>: 1731 – ἀφλα'. ἀγνούστου ἐσχάτη. ε.π. ἠρξάμεθα λογικεύεσθαι διδασκάλω κεχορημένοι, κυρίω ἰωάννη τῷ καββαδία ἱεροδιδασκάλω. Στὴ σ. 130, μετὰ τὸ κείμενο, τὸ ἐξῆς βιβλιογραφικὸ σημείωμα:

Γέγραπται (σβησμένο: δὲ) ἡ λογικὴ αὐτὴ μέθοδος πόνῳ τε καὶ μόχθῳ, καὶ ἰδρῶτι ἀπλέτῳ προσώπῳ, ἐσπούδαται παρ' ἐμοῦ Ἐλευθερίου τοῦ Βούλγαρι. Καὶ στῆ συνέχεια μὲ ἄλλο μελάνι καὶ μὲ πῶ μικρὰ γράμματα: μέμνησθε τοῦ γράφαντος οἱ ἀναγινώσκοντες.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ ἀνωτέρω σημειώματα τοῦ χειρογράφου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ὁ νεαρὸς Ἐλευθέριος Βούλγαρης ξεκίνησε στὶς 31 Αὐγούστου 1731 νὰ σπουδάζει τὴν Εἰσαγωγή τοῦ Σουγδουρῆ στὴ Λογική τοῦ Ἀριστοτέλη⁵ μὲ δάσκαλο τὸν Ἰωάννη Καββαδία. Τὸν ἴδιο χρόνο, στὶς 26 Ἀπριλίου 1731, σύμφωνα μὲ τὸ σημείωμα τοῦ χειρογράφου τῆς οὐκρανικῆς Βιβλιοθήκης, εἶχε ξεκινήσει τὴ σπουδὴ τῶν *Προγραμμασμάτων* τοῦ Ἀφθονίου, τὴν ὁποία προφανῶς ὀλοκλήρωσε λίγο πρὶν ξεκινήσει τὴ μελέτη τῆς *Λογικῆς* τοῦ Σουγδουρῆ. Δὲν ἀποκλείεται ὁ Ἐλευθέριος νὰ διδάχτηκε καὶ τὴν ὕλη τοῦ Ἀφθονίου μὲ τὸν ἴδιο δάσκαλο. Τὸ 1731 λοιπὸν εἶναι τὸ ἔτος ποῦ ὁ Βούλγαρης, σὲ ἡλικία 15 ἐτῶν,⁶ ἀφιερώθηκε στὴ συστηματικὴ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας, ποῦ σημάδεψε τὰ κατοπινὰ του ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα.

Δυστυχῶς σὲ κανένα τετράδιο ὁ μαθητὴς δὲν σημείωσε τὸν τόπο τῆς μαθητείας του, οὔτε ἔδωσε περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου του. Τὸ ἐρώτημα λοιπὸν ποῦ πρέπει νὰ ἀπαντηθεῖ εἶναι ποῦ βρισκόταν ὁ Βούλγαρης τὸ ἔτος 1731 καὶ ποὺ εἶναι ὁ ἱεροδιδάσκαλος Ἰωάννης Καββαδίας.

Σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή τοῦ Βούλγαρη οἱ γνώμες τῶν μελετητῶν διχάστηκαν καὶ διάφορα ἐπιχειρήματα διατυπώθηκαν γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴ θέση ὅτι γεννήθηκε μὲν στὴν Κέρκυρα ἀλλὰ καταγόταν ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, ὅπου κατόπιν ἐπέστρεψε,⁷ καὶ ἄλλα ποῦ ἀναιροῦν τὰ πρῶτα καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι γεννήθηκε καὶ ἐνηλικιώθηκε στὴν Κέρκυρα.⁸ Ἀνάλογες μὲ τίς θέσεις τῶν μελετητῶν τῆς βιογραφίας τοῦ Βούλγαρη γιὰ τὴν

5. Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ ἔργου ὡς διδακτικοῦ ἐγχειριδίου φιλοσοφικῆς προπαιδείας τὸν 18ο αἰῶνα βλ. Χρ. Μαραζόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 21.

6. Σύμφωνα μὲ τοὺς βιογράφους του, ὁ Βούλγαρης γεννήθηκε στὶς 11 Αὐγούστου 1716, ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία ἡ Κέρκυρα ἀπαλλάχθηκε (ἐλευθερώθηκε) ἀπὸ τὸν τουρκικὸ κίνδυνο καὶ γι' αὐτὸ κινῆσε τὸ ὄνομα Ἐλευθέριος.

7. Νικ. Κατραμῆς, *Ἱστορικαὶ διασαφήσεις ἐπὶ τῆς πατρίδος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως Ζακύνθου ἀρχιεπισκόπου Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος, Ζάκυνθος 1854*. Τοῦ ἴδιου, *Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880 [φωτ. ἀνατύπωση 1997], σ. 382-389.

8. Μιχ. Στ. Ἰδρωμένος, «Ἡ πατρίς Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως», *Πατριασσοὶ* 5 (1881), 209-216.

καταγωγή του είναι και οι απόψεις που κατά καιρούς διατυπώθηκαν σχετικά με τον τόπο των πρώτων σπουδών και των δασκάλων του.

Ο Κωνσταντίνος Κούμας έγραψε ότι ο Ευγένιος γεννήθηκε στην Κέρκυρα και εκεί διδάχθηκε την ελληνική γλώσσα από τον Ίερεμία Καββαδία.⁹ Τίς σπουδές στην Κέρκυρα κοντά στον ίδιο δάσκαλο αναφέρουν και οι βιογράφοι του Γεώργιος Αϊνιάν και Άνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός.¹⁰ Ο Παύλος Καλλιγιάς, ο οποίος υποστήριξε την κερκυραϊκή καταγωγή του Βούλγαρη, έγραψε ότι ο Ευγένιος δέν βρήκε στην Κέρκυρα τὰ μέσα να διδαχθεῖ και γι' αυτό αναγκάστηκε να μεταβεί στην Άρτα και κατόπιν στὰ Ίωάννινα.¹¹ Ο Νικόλαος Κατραμής, στην πρώτη του μελέτη, ανάερσε τίς απόψεις όλων των προηγούμενων μελετητῶν (Καλλιγιά, Αϊνιάνος, Κούμα, Δονᾶ, Χιώτη, Ίωάσαφ Κορηλίου) και υποστήριξε, στηριζόμενος σὲ ἀρχαιακὲς μαρτυρίες, ότι ο Ευγένιος ἦταν Ζακύνθιος. Άναφερόμενος στη γνώμη τοῦ Κούμα, γράφει ότι ο Ευγένιος ἴσως να σπούδασε και κοντά στον Καββαδία, ἀλλὰ ἀναντίρρητα διδάχθηκε την ελληνική γλώσσα ἀπὸ τον Ζακύνθιο Άντώνιο Κατήφορο.¹²

Άπάντηση στον Κατραμή ἀποτέλεσε τὸ μελέτημα τοῦ Μιχαήλ Ίδρωμένου, στὸ ὁποῖο ἔχουμε ἤδη παραπέμψει, και στὸ ὁποῖο τεκμηριώνονται οἱ σπουδές τοῦ Ευγένιου κοντά στον Λευκαδίτη ἱερομόναχο Ίερεμία Καββαδία, με ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ ἴδιου τοῦ Ευγένιου. Ἡ συγκεκριμένη ἐπιστολή, που πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Ὁ Φοῖνιξ* τῆς Κέρκυρας, σύμφωνα με τὸ σχόλιο τῶν ἐκδοτῶν Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαιοῦ, γράφτηκε μετὰ τον Ὀκτώβριο τοῦ 1775 πρὸς κάποιον συγγενή στην Κέρκυρα και σὲ αὐτὴν ὁ ὄριμος και καταξιωμένος Ευγένιος ἔλεγε τὰ ἑξῆς γιὰ τον ἀγαπημένο του δάσκαλο: «Άναγγείλατε τὰ κατ' ἐμὲ πάντα εἰς τον ἀγαπητὸν διδάσκαλόν μου κύρ Ίερεμίαν· ἂν ἦτο νεώτερος ἤθελα τολμήσω να τον προσκαλέσω να ἔλθῃ πρὸς ἐμὲ διὰ να συζήσωμεν και να τον ἔχω βοηθὸν εἰς τὸ φορτίον ὁποῦ ἀνεδέχθην, και ὀδηγίαν και φῶς. Ἡ οἰκία μου ἱκανὴ να περιθάλψῃ τὸ γῆρας του... Ὡς τόσον τον ἀσπάζομαι ἀπὸ βάθους

9. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀθροπίνων πράξεων*, τ. 12, Βιέννη 1832, σ. 559.

10. Γεώργ. Αἰνιάν, *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ ἀοιδίμου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου και τινῶν ἄλλων μετατυπωθέντων*, τ. 1, Ἀθήνα 1838, σ. ια'. André Papadopoulos Vretos, *Biographie de l'Archêvêque Eugène Bulgari...*, Ἀθήνα 1860, σ. III.

11. Π. Καλλιγιάς, «Βίος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου», *Πανδώρα* 1 (1850-1851) [φυλλάδιο 21], σ. 495.

12. Νικ. Κατραμής, *Ἱστορικαὶ διασαφήσεις...*, σ. 98.

καρδίας, τὸν καλὸν μου αὐτὸν διδάσκαλον, καὶ ἰδοὺ αὕτη ἡ ἐπιστολή μου ἔστω καὶ πρὸς αὐτὸν διὰ νὰ μὴν εἰπῇ πῶς δὲν τὸν ἔγραψα».¹³

Οἱ μεταγενέστεροι ἀλλὰ καὶ οἱ σύγχρονοι μελετητὲς υἱοθέτησαν ἄλλοι τὴν πρώτη ἀποψη, ὅτι δηλαδὴ δάσκαλός του ὑπῆρξε ὁ Κατήφορος,¹⁴ καὶ ἄλλοι τὴ δεύτερη, ἐκείνη ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Εὐγένιος διδάχθηκε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Καββαδία,¹⁵ ἐνῶ ἄλλοι συγκέρασαν καὶ τις δύο ἐκδοχῆς¹⁶ καὶ μίλησαν καὶ γιὰ τὴν περαιτέρω μαθητεία τοῦ Βούλγαρη κοντὰ στὸν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη καὶ στὸν Βικέντιο Δαμοδό.¹⁷

Στὴν παρούσα μελέτη προσθέτουμε μία ἀκόμα μαρτυρία γιὰ τὴ μαθητεία τοῦ Βούλγαρη κοντὰ στὸν Ἱερεμία Καββαδία, προσδιορίζουμε τὸν τόπο τῆς μαθητείας καὶ προσπαθοῦμε νὰ φωτίσουμε τὴν προσωπικότητα καθὼς καὶ τὴ διδασκαλικὴ δράση τοῦ Ἱερεμία Καββαδία, γιὰ τὸν ὁποῖο λίγα πράγματα εἶναι ἔως σήμερα γνωστά.

Ὁ Ἱερεμίας Καββαδίας καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀγία Μαύρα (Λευκάδα) καὶ ἦταν γιὸς τοῦ ἱερέα Γεωργίου.¹⁸ Γεννήθηκε τὸ 1703 καί, σύμφωνα μὲ

13. «Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως», *Ὁ Φοῖνιξ Α'* (1853-1854), φυλλάδιο Γ'-ΙΑ' (Δεκέμβριος 1853 - Ἰανουάριος 1854), σ. 252-253, ἐπιστολὴ Γ'. Μιχ. Στ. Ἰδρωμένος, ὁ.π., σ. 211. Ὁφείλω νὰ τονίσω ἐδῶ ὅτι στὴν ἐν λόγω ἐπιστολὴ ὁ Βούλγαρης ἀπευθύνει χαιρετισμοὺς στὴ θεία του Σιγούρα, στὴν πρωτεζαδέλφη του Σοφία καὶ στὸν σύζυγό της ἄρχοντα Νικόλαο Παπαδόπουλο, καθὼς καὶ στὰ παιδιὰ τους Ἀγγελὸ καὶ Ἀντώνιο, πρόσωπα γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν εἶμαστε σίγουροι ὅτι ὄντως ζοῦσαν στὴν Κέρκυρα. Εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν συνάδελφο Γιώργο Ζοῦμπο, ὁ ὁποῖος μοῦ προμήθευσε φωτογραφίες ἀπὸ τὸ δυσεῦρεστο κερκυραϊκὸ περιοδικό.

14. G. P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ 1620-1830*, μτφρ. Φ. Κ. Βόρου, Ἀθήνα 1994, σ. 67-68. Π. Νοῦτσος, «Ἱστοριογραφικὰ προβλήματα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας. Ἡ περίπτωση τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη», *Δωδώνη* 25 (1996), 53.

15. Α. Βρονίζης, «Ἔργα. Βιογραφικὰ Σχεδάρια», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά* 16 (1972), 270.

16. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφία τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1868, σ. 566 (ἀεπαυδύθη τὰ ἐγκύκλια μαθήματα ἀπὸ τὸν συμπολίτην αὐτοῦ Ἀντώνιον Κατήφορον καὶ ὕστερον ἀπὸ τὸν ἐν Κερκῶρξ διδάσκαλον Ἱερεμίαν Καββαδίαν).

17. St. K. Batalden, *Catherine II's Greek prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, Ν. Ὑόρκη 1982, σ. 5. Βλ. καὶ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία - Ἐργογραφία 1700-1754*, Ἀθήνα 1998, σ. 56-58.

18. Βλ. Δ. Καπάδοχος, *Ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τοὺς Μεγάλους Πρωτοπαπάδες τὴν ἐνετικὴν περίοδο (1604-1797)*, Ἀθήνα 1990, σ. 387, ἔγγραφο ἀρ. 229.

μία μαρτυρία, σπούδασε στην Πάδοβα.¹⁹ Νωρίς, κατά την τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα, εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα,²⁰ όπου, τουλάχιστον από το 1741 έως το 1781 (πέθανε στις 16 Νοεμβρίου 1781), διετέλεσε έφημέριος του ναού της Υπεραγίας Θεοτόκου τῶν Ξένων ἢ τῶν Στερεωτῶν.²¹ Στην Κέρκυρα ὁ Καββαδίας ἄσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δασκάλου παραδίδοντας μαθήματα ἑλληνικῶν καὶ φιλοσοφίας καταρχὰς ἰδιωτικά, εὐτυχώντας νὰ ἔχει ὡς μαθητές, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη,²² καὶ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, ὅπως ἀναφέρεται στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἡ μαθητεία τοῦ Βούλγαρη στὸν Ἱερεμίαν Καββαδία ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ ἀθηναϊκοῦ χειρογράφου ΕΒΕ 1178 ποῦ παρουσιάζουμε ἐδῶ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ νέες ἀρχαιακὲς εἰδήσεις ποῦ ἀφοροῦν στὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου καὶ στίς φιλοσοφικὲς ἀναζητήσεις δασκάλου καὶ μαθητῆ.

Ὁ ἀναφερόμενος στὸ σημεῖωμα ἱεροδιδάσκαλος Ἰωάννης Καββαδίας ταυτίζεται, κατὰ τὴ γνώμη μας, μὲ τὸν λογιότατο ἱερέα Ἰωάννη Βαπτιστῆ Καββαδία, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ στὴν Κέρκυρα τουλάχιστον ἀπὸ τὸ ἔτος 1731 καὶ ὁ ὁποῖος κάποια χρονικὴ στιγμή, ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1737-1738, ἐμφανίζεται στίς πηγές μὲ τὸ ὄνομα Ἱερεμίας Καββαδίας, μὲ τὸ ὁποῖο καὶ ἔγινε γνωστός.

Ὁ ἱερέας Ἰωάννης Βαπτιστῆς Καββαδίας ἀπαντᾷ πολὺ συχνὰ τὸ διάστημα 1731-1737 σὲ κείμενα συμβολαιογραφικῶν συμβάσεων Κερκυραίων νοταρίων, συνήθως μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ μάρτυρα, καὶ σὲ πολλὲς πράξεις ὁ νοτᾶριος δηλώνει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ γιὸ τοῦ ποτὲ εὐλαβεστάτου ἱερέα Γεωργίου, χωρὶς ὅμως νὰ δηλώνει τὸ πατριδωνυμικό. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ μερικὲς περιπτώσεις ὅπου ὁ ἱερέας Ἰωάννης Βαπτιστῆς ἐμφανίζεται ὡς μάρτυρας σὲ κείμενα διαθηκῶν. Στίς 14 Σεπτεμβρίου 1731 ἀπαντᾷ στὴ διαθήκη τοῦ Μικέλη Πολυᾶ καὶ ὑπογράφει ἰδιοχεί-

19. Ἰ. Αἰ. Τσίτσας, «Δύο ἀνεπίδοτα γράμματα τοῦ λογιῶ ἱερομονάχου Ἱερεμίας Καββαδία», *Ἑλληνικά* 30 (1977-1978), 120.

20. Π. Γ. Ροντογιάννης, *Ἡ ἐκπαίδευση στὴ Λευκάδα*, Ἀθήνα 1994, σ. 45.

21. Κώδικας Ναοῦ Ὑ. Θ. Στερεωτῶν, φ. 118^v-137^r. Τὸν κώδικα μελέτησε ὁ Σπύρος Καρύδης, ὁ ὁποῖος καὶ ἐτοιμάζει τὴν ἐκδόσή του. Βλ. καὶ Ἰ. Αἰ. Τσίτσας, *ὁ.π.*, σ. 121-122.

22. Στὸ ἀφιερωτικὸ ἐπιγράμμα ποῦ προτάσσεται στὸ βιβλίον τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, *Λόγοι εἰς τὴν Ἁγίαν καὶ Μεγάλην Τεσσαρακοστήν* (Λιψία 1766), δηλώνεται ὅτι εἶναι πόνημα τοῦ «εὐλαβεστάτου καὶ σοφολογιωτάτου Ἱερεμίου Καββαδία Ἱεροδιδασκάλου, τοῦ εἰς τὴν Κέρκυραν Κοινοῦ Φροντιστηρίου καὶ διδασκάλου φιλοτάτου τοῦ αὐτοῦ τῆς Βίβλου συγγραφέως».

ρως,²³ όμοιως στις 10 Μαΐου 1735 ύπογράφει στη διαθήκη τοῦ Κωνσταντίνου Τριαντάφυλλου, ένῶ έμφανίζεται επίσης σέ πράξη τοῦ ίδιου νοταρίου στις 16 Ίουνίου 1735.²⁴ Στις 30 Ίουνίου 1736 ή "Έλενα, κόρη τοῦ ποτέ εύγενῆ δοτόρου Γεωργίου Καλέργη και σύζυγος τοῦ ποτέ εύγενῆ Μικέλη Πολυλά, άφησε με τῆ διαθήκη της ένα «σαραντάρι» στὸν «παπά Μπατίστα Καβαδία».²⁵ Με τὴν προσωνομία «λογιώτατος» ὁ Ίωάννης Βαπτιστῆς Καββαδίας τοῦ ποτέ ιερέα Γεωργίου παρίσταται ὡς μάρτυρας στη διάρθρωση τῆς διαθήκης τοῦ Ἀγαθάγγελου Λατίνου, πρώην ἐπισκόπου Καρυουπόλεως, στις 2 Νοεμβρίου 1736 και ύπογράφει ιδιοχείρως. Στὴν άνωτέρω διαθήκη ὁ Ἀγαθάγγελος ἔρισε νά δοθοῦν στὸν ιερέα Καββαδία τέσσερα τζεκίνια για νά τοῦ διαβάσει ισάριθμες λειτουργίες μετά τὸ θάνατό του και ἐπιπλέον άπαίτησε ἀπὸ τοὺς κομισαρίουσ του νά καλέσουν στὴν παννυχίδα, πού θά ἔκαναν για μνημόσυνό του, μαζί με τοὺς άλλους ιερεῖσ και τὸν Ίωάννη Βαπτιστή.²⁶ Ὁ ίδιος ἐπίσκοπος σέ προηγούμενη διαθήκη του, τῆς 26 Σεπτεμβρίου 1736, στις πράξεις τοῦ ίδιου νοταρίου, εἶχε ὀρίσει νά δοθοῦν δύο χρυσά τζεκίνια στὸν εύλαβέστατο ιερέα Ίωάννη Βαπτιστή Καββαδία.²⁷

Ἡ διαθήκη τοῦ Μιχάλη Μπάτζιου, πού συντάχθηκε στις 10 Μαρτίου 1737, εἶναι ή τελευταία πράξη πού ἔχω έντοπίσει στην ὁποία ὁ Καββαδίας άπαντᾷ ὡς «λογιώτατος ιερεὺς Ίωάννης Βαπτιστῆς τοῦ ποτέ ιερέα Γεωργίου» και ύπογράφει με αὐτὸν τὸν τύπο ιδιοχείρως.²⁸ Στις μεταγενέστερες πράξεις πού γνωρίζω άπαντᾷ ὁ ιερομόναχος Ίερεμίας Καββαδίας, ὅμοια με τῆ δήλωση «τοῦ ποτέ ιερέα Γεωργίου», ὁ ὁποῖος, κατά τῆ γνώμη μου, ταυτίζεται με τὸν Ίωάννη Βαπτιστή. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1738 ὁ νοτάριος Σπυρίδων Ἀνδρώνης καταχώρισε στὸ κατάστιχό του τῆ διαθήκη τοῦ Παναγιώτη Λουκάνη. Ἀνάμεσα στοὺς μάρτυρες ἦταν και

23. Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ἀρχεῖα Νομοῦ Κερκύρας (στὸ ἐξῆς: ANK), Συμβολαιογραφικά (στὸ ἐξῆς: Συμβ.) Κ. 489, φ. 870^v («Ίωάννης Βαπτιστῆς ιερεὺς ὁ Καβαδίας μάρτυσ παρὼν και ύπέγραψα»).

24. ANK, Συμβ. Κ. 489, φ. 922^r («Ίωάννης Βαπτιστῆς ιερεὺς Καββαδίας μάρτυσ») και φ. 927^r αντίστοιχα.

25. ANK, Συμβ. Κ. 489, φ. 948^r.

26. ANK, Συμβ. Α. 130, β. 5, φ. 24^r. Βλ. και Στ. Παπαδόπουλος - Χρυσ. Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Ἀρχεῖο Ι. Μονῆς Ίωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για τὴν τεχνική και τὴν τέχνη*, Ἀθήνα 1990, σ. 78-80.

27. ANK, Συμβ. Α. 130, β. 5, φ. 17^r.

28. ANK, Συμβ. Α. 130, β. 5, φ. 35^v, 36^r. Στῆ διαθήκη τοῦ Domenico Curino ύπογράφει ὡς «Giovanni Batista sacerdote afermo Chauadia testimonio»: Συμβ. Α. 130, β. 5, φ. 30^r.

ὁ ὁσιότατος καὶ λογιότατος ἱερομόναχος Ἱερεμίας Καββαδίας τοῦ ποτὲ εὐλαβεστάτου ἱερέα Γεωργίου καὶ ὁ ἴδιος ὁ μάρτυρας βεβαίωσε ἰδιοχείρως: «Ἱερεμίας ἱερομόναχος Καββαδίας βεβαιῶ τὰ ἄνωθεν ὡς μάρτυς παρῶν καὶ ὅτι δὲν ἦτον μέσα εἰς τὴν διαθήκην κανένα ἄλλο χαρτί». ²⁹ Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ μάρτυρα ταυτίζεται μὲ ἐκεῖνον τοῦ ἱερέα Ἰωάννη Βαπτιστῆ. Μὲ τὸ ὄνομα Ἱερεμίας, τὴν ιδιότητα τοῦ ἱερομονάχου καὶ τὴ δῆλωση τοῦ πατρωνύμου ἀπαντᾷ καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια ὡς μάρτυρας σὲ διαθήκες καὶ ὑπογράφει ἰδιοχείρως. ³⁰

Τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἱερέας Ἰωάννης Βαπτιστῆς προφανῶς ἄλλαξε τὸ ὄνομά του σὲ Ἱερεμίας ὅταν ἔγινε ἱερομόναχος, κατὰ τὴ μοναστικὴ τακτικὴ. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἴδια τὴ μαρτυρία τοῦ Βούλγαρη ὅτι εἶχε ὡς δάσκαλο τὸν Ἱερεμία, μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ταύτιση τοῦ ἀναφερόμενου στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ἱεροδιδασκάλου Ἰωάννη Καββαδία μὲ τὸν Ἱερεμία, καὶ στὸν προσδιορισμὸ τῆς Κέρκυρας ὡς τόπου μαθητείας, ἀφοῦ ὁ ἱερέας Ἰωάννης βρισκόταν, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ ἔτος 1731, ἐγκατεστημένος ἐκεῖ.

Ὁ Ἱερεμίας λοιπὸν εἶναι ὁ δάσκαλος τοῦ νεαροῦ Ἐλευθέρου (Εὐγένιου) Βούλγαρη, ὁ ὁποῖος τὸ 1731 τοῦ δίδαξε τὶς ἐννοιες τῆς λογικῆς μέσα ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Γιαννιώτη Σουγδουρῆ. Ἡ ἐνασχόληση τοῦ Καββαδία μὲ τὴ φιλοσοφία, καὶ ἐνδεχομένως καὶ μὲ τὴ συστηματικὴ διδασκαλία τῆς, εἶχε ξεκινήσει πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῆς διδασκαλίας γιὰ τὸν νεαρὸ Ἐλευθέρου. Ὁ Ἰωάννης Βαπτιστῆς Καββαδίας εἶναι ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς ἀρ. 18, τὸ ὁποῖο γράφτηκε τὸ 1722 καὶ τὸ ὁποῖο περιέχει τὴν *Τέχνη Ρητορικὴ* τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Στὴ σελίδα 319 τοῦ ἀνωτέρω χειρογράφου ὑπάρχει τὸ ἐξῆς βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα: «Εἵληφε τέρμα γραφῆς ἡ παροῦσα κατὰ τοὺς ἀψκβ'· γέγραπται [διὰ χειρὸς] Ἰωάννου Βαπτιστοῦ τοῦ Καββαδία». ³¹

29. ANK, Συμβ. Α. 130, β. 6, φ. 33ν, 41ν.

30. Βλ. διαθήκες τῆς 5 καὶ 6 Αὐγούστου 1741: ANK, Συμβ. Α. 130, β. 9, φ. 2ν-3ρ, 8ρ. Διαθήκες τῆς 3.7.1743 καὶ 18.12.1744: Συμβ. Α. 130, β. 10, φ. 14ν, 45ρ. Διαθήκη τῆς 9.10.1748: Συμβ. Α. 130, β. 13, φ. 3ρν. Διαθήκη τῆς 9.7.1750: Συμβ. Α. 131, β. 14, φ. 6ρ. Στις 11.2.1755 μία διαθήκη συντάσσεται στὸ σπῆτι τοῦ ἱεροδιδασκάλου Ἱερεμία Καββαδία εἰς τὸν Φόρον τῆς Χώρας: Συμβ. Α. 131, β. 18, φ. 44ρ.

31. Σπ. Λάμπρος, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Α'. Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς», *Νέος Ἑλληνομύμων* 1 (1904), 359. Λίνος Πολίτης - Μαρία Πολίτη, *ὁ.π.*, σ. 487. Τὸ χειρόγραφο εἶναι ἀστάχωτο καὶ φυλάσσεται μέσα σὲ θήκη. Τὰ πρῶτα καὶ τὰ τελευταῖα φύλλα εἶναι κατεστραμμένα ἀπὸ τὸ σκόρο. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τὸ μεταφέρω ἀπὸ

Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, ὁ Ἱερεμίας Καββαδίας, μαζί μὲ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη, ἀνέλαβε τὴ διδασκαλία στὸ Κοινὸ Φροντιστήριο τῆς Κέρκυρας, ποῦ ἀποτέλεσε συνέχεια τοῦ δημόσιου σχολείου τῆς Κοινοῦτητας, στὸ ὁποῖο δίδαξε τὰ θεωρητικὰ μαθήματα, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ φιλοσοφία, ὡς «precettore di belle lettere». ³² Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Καββαδίας, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Βενετοῦ Προβλεπτῆ, δίδασκε στὸ σχολεῖο τὴ *Μεταφυσικὴ* τοῦ Γάλλου Edme Pourchot (1651-1734), μεταφρασμένη στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ («Il secondo (maestro) è il Monaco greco Pre Geremia Cavadia nativo di S. Maura, che insegna la Metafisica di Purcozio tradotta in greco litterale»). ³³ Δὲν εἶναι γνωστὸ ποιὸς ἦταν ὁ μεταφραστὴς τοῦ ἀνωτέρω ἔργου στὰ ἑλληνικὰ, καθὼς δὲν δηλώνεται στὴν ἀρχειακὴ πηγὴ στὴν ὁποία στηριζόμαστε, ἀξίζει ὅμως νὰ ἐπιμεινουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Βούλγαρης ἔχει μεταφράσει ἀπὸ τὰ λατινικὰ τὸ ἔργο *Λογικὴ* τοῦ ἴδιου συγγραφέα. ³⁴ Καθὼς δὲν γνωρίζουμε τίποτα τὸ συγκεκριμένο οὔτε γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ Καββαδία οὔτε γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν ἔργων τοῦ Pourchot στοὺς κύκλους τῶν Ἑλλήνων διαφωτιστῶν, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐνδεχομένως ὁ Εὐγένιος, ὡς νεαρὸς μαθητὴς τοῦ Καββαδία, εἶχε χειραγωγηθεῖ ἀπὸ ἐκείνον στὴ μελέτῃ τοῦ Γάλλου σχολαστικοῦ φιλοσόφου καὶ ὅτι ἀργότερα ἀνέλαβε τὴ μετάφραση τῆς *Λογικῆς*. Ὅσο γιὰ τὴ μετάφραση τῆς *Μεταφυσικῆς*, πληροφορία ἄγνωστη ἕως τώρα, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, ἂν δὲν εἶναι ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Καββαδία ἢ κάποιου ἄλλου προσώπου, ἐνδεχομένως πρόκειται γιὰ μετάφραση τὴν ὁποία ἀνέλαβε ὁ Βούλγαρης (ἢ

τὸν κατάλογο Λάμπρου, ἐπειδὴ σήμερα στὸ πρωτότυπο δὲν διακρίνονται ὅλα τὰ γράμματα.

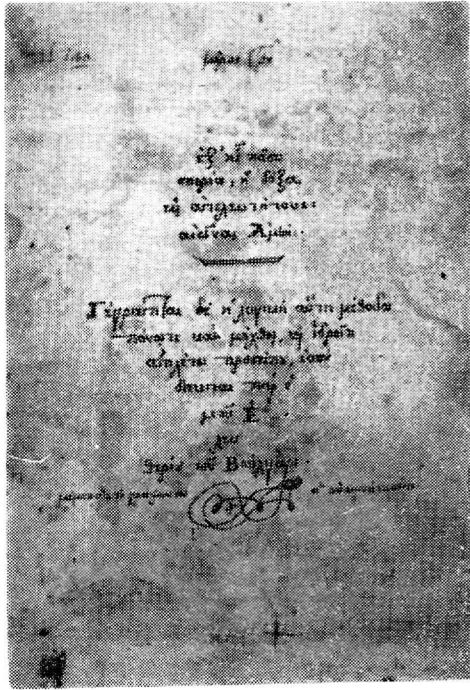
32. Γιὰ τὴ διδακτικὴ δράση τοῦ Καββαδία στὸ δημόσιο σχολεῖο τῆς Κοινοῦτητας, καθὼς καὶ γιὰ ἄλλες ἀρχειακὲς μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὴν παραμονὴ του στὴν Κέρκυρα βλ. Παναγιώτα Τζιβάρα, *ὁ.π.*

33. Archivio di Propaganda Fide, Scritture riferite nei Congressi, Greci, τ. 3, φ. 238v.

34. Γ. Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον*, ἀνατύπ. Α' ἔκδ. Ἐπιμέλεια – Εἰσαγωγὴ – Εὐρετήριο Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ἀθήνα 1972, σ. 296. Σάθας, *ὁ.π.*, σ. 571. Ἀλκίης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων*. Ὅψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, Ἀθήνα 1988, σ. 12. Τοῦ ἴδιου, *Τῶν Φώτων Β'*, Ἀθήνα 1999, σ. 459. Βλ. καὶ G. P. Henderson, *ὁ.π.*, σ. 72-73. Στὸν ἠλεκτρονικὸν Κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κογκρέσου (Library of Congress online Catalog) καθὼς καὶ σὲ ἐκείνον τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης βρήκαμε τὸ ἔργο τοῦ Pourchot, *Institutiones philosophicae ad faciliorem veterum ac recentiorum philosophorum lectionem comparatae* στίς ἐξῆς ἐκδόσεις: Παρίσι 1711, Βενετία 1729, 1730, καὶ Πάδοβα 1738.

απόδοση του έργου στα αρχαία ελληνικά ενισχύει την άποψη), όπως έπραξε και με τη μετάφραση των δύο έργων, τής *Λογικής* και τής *Μεταφυσικής* του J. B. Du Hamel.³⁵ Σε αυτή την περίπτωση, ο Καββαδίας χρησιμοποιούσε το 1759, από κάποιο χειρόγραφο, τη μετάφραση του παλαιού μαθητή του,³⁶ ο οποίος εκείνη την εποχή είχε παρουσιάσει μια λαμπρή διδακτική δράση στα Ίωάννινα, στην Κοζάνη και στην Ἀθωνιάδα.

Το χειρόγραφο τής Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης μαζί με εκείνο τῆς οὐκρανικῆς

Χφ. ΕΒΕ 1178, σ. 130.

Γραφέας Ἐλευθέριος Βούλγαρης

35. G. P. Henderson, *ὁ.π.*, σ. 72.

36. Καμιά μετάφραση του Βούλγαρη δεν τυπώθηκε έως το 1767. Οί μεταφράσεις κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφη μορφή ανάμεσα στους μαθητές του. Ὁ Ἀγγέλου γράφει ὅτι κατέχει χειρόγραφο, αντίγραφο τῆς μετάφρασης τῆς *Λογικῆς* του Pouchot ἀπὸ τὸν Βούλγαρη, τὸ ὁποῖο ἔγινε ἀπὸ κάποιον μαθητὴ του τὰ χρόνια πού ὁ Βούλγαρης δίδασκε στὴν Κοζάνη (Ἔγκλη Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων...* [Α'], Ἀθήνα 1988, σ. 12).

Βιβλιοθήκης, τὰ δύο μαθητικά τετράδια τοῦ Βούλγαρη, μᾶς βοηθοῦν νὰ γνωρίσουμε ἀκριβῶς τὰ ἔργα ποῦ στήριξαν τὴ φιλοσοφικὴ προπαιδεία τοῦ σοφοῦ ἱερωμένου.

Ὁ Εὐγένιος κράτησε πάντα κοντὰ του στὴν προσωπικὴ του βιβλιοθήκη, «μαρτυρία τῶν πρώτων του βημάτων στὴν πορεία τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Fonkič,³⁷ τὸ μαθητικὸ του τετράδιο μὲ τὴν *Ἔκθεσιν περὶ ἐπιστολικῶν τύπων* τοῦ Κορυδαλλέα καὶ τὰ *Προοιμιάσματα* τοῦ Ἀφθονίου. Τὸ χειρόγραφο ἐκεῖνο, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κτήτορά του καὶ μετὰ ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες, κατέληξε στὴ συλλογὴ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χαρκόβου.³⁸ Τὸ ἄλλο του μαθητικὸ τετράδιο μὲ τὸ κείμενο τῆς *Λογικῆς* τοῦ Σουγδουρῆ, ποῦ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τῆς μαρτυρίας γιὰ τὴν πορεία τοῦ Βούλγαρη στὴ φιλοσοφικὴ κατάρτιση, δὲν γνωρίζουμε ἂν τὸν συνόδευσε κάποια στιγμὴ στὰ μέρη τὰ μακρινὰ ὅπου ἔζησε ἢ ἂν παρέμεινε στὴν Κέρκυρα ἢ σὲ κάποια σχολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὅπου δίδαξε ὁ σοφὸς δάσκαλος. Ἀπὸ ἐκεῖ, ποῖος ξέρει ἀπὸ ποιοὺς δρόμους καὶ ἀπὸ ποιά χέρια, ἔφτασε στὴν Ἀθήνα καὶ συναριθμήθηκε στὴ συλλογὴ τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς μας Βιβλιοθήκης. Ἔως ὅτου ὁμως γίνεῖ καθόλα γνωστὴ στοὺς ἐρευνητὲς ἡ τύχη τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἱερωμένου ἐγκυκλοπαιδιστῆ, τὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης θὰ ἀποτελεῖ μία ἀκόμα μαρτυρία γιὰ τὴς φιλοσοφικὲς σπουδὲς τοῦ Βούλγαρη. Ἀκόμα, ἐξίσου σημαντικὸ, θὰ ἀποτελεῖ ἕνα ἐπιπλέον τεκμήριο γιὰ τὴ μαθητεία τοῦ νεαροῦ Βούλγαρη κοντὰ στὸν Λευκαδίτη ἱερομόναχο, ὁ ὁποῖος τόσα πολλὰ προσέφερε στὴν πνευματικὴ ἀκμὴ τῆς Κέρκυρας μὲ τὴ διδασκαλία του στὸ Κοινὸ Φροντιστήριο, καὶ ὁ ὁποῖος σὲ μία ἐπιστολιμαία ἐπικοινωνία ποῦ εἶχε μετὰ ἀπὸ πολλὰ χρόνια μὲ τὸν παλαιὸ του μαθητὴ ἐπέλεξε νὰ ὑπογράψῃ ὡς «σὸς παλαιὸς καὶ ἐγκάρδιος φίλος Ἱερεμίας».³⁹

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ

37. Β. Fonkič, ὁ.π., σ. 85.

38. «Τὴ διαδρομὴν» τοῦ χειρογράφου περιγράφει ὁ Β. Fonkič (ὁ.π., σ. 85-87).

39. Πρόκειται γιὰ ἀνεπίδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Καββαδία πρὸς τὸν Βούλγαρη μὲ ἡμερομηνία 25 Ἀπριλίου 1780, στὴν ὁποία ὁ γηραιὸς δάσκαλος ζητοῦσε μιὰ χάρη, χωρὶς ὁμως νὰ ὑπενθυμίζει τὴν παλαιὰ σχέση μαθητείας. Βλ. Ἰ. Ἀθ. Τσίτσας, ὁ.π., σ. 124.